

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KUR'ÂN VE SÜNNETTE YOLCULUK JOURNEY IN THE QURAN AND SUNNAH

Hikmet GÜLTEKİN*

Öz

Yolculuk insan hayatında en önemli aktivitelerden birisidir. İnsanlar hayatları boyunca yaşamlarının bir parçası olarak yolculuk yaparlar. Yolculuk bazen ticaret bazen ziyaret bazen de gezip görmek ve eğlenmek niyetiyle yapılır. Diğer yandan manevi sebeplerle yapılan yolculuklar da vardır. İlim yolculuğu, hac yolculuğu, inancını yaymak için yapılan yolculuklar ve akraba ziyareti gibi yolculuklar manevi sebeplerle yapılan yolculuk türleridir.

Yolculuk eğlenceli bir tarafı olmakla birlikte tehlikeli sonuçlara yol açabilecek bir aktivitedir. Diğer bir ifadeyle yolculuk maddi ve manevi boyutuyla bir külfettir. Öncelikle yolcunun beden açısından sağlıklı ve güçlü olması, yol güvenliği ve yol bilen bir rehberin bulunması gereklidir. Bunun yanında yolcunun hastalanması, kaza yapması, can veya malına yönelik bir saldırıya uğraması, gittiği yerde mahsur kalıp dönememesi gibi tehlikeler de söz konusudur. Bu sebeple Kur'ân ve Hz. Peygamberin sünnetinde yolculuğa çıkan kişinin hayatını kolaylaştırıcı bazı hükümler getirilmiş ve bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Mesela yolcunun namazlarını kısaltabilmesi, iki namazı birleştirebilmesi, farz olan Ramazan orucunu yolculuk sonrasında erteleyebilmesi ona tanınan kolaylaştırıcı hükümlerdir. Yolcunun ölüm riskini göze alarak vasiyette bulunması, dua etmesi, gezdiği ve gördüğü yerleri inceleyerek Allah'ın yaratmasını ve gücünü gözlemlemesi, geçmiş toplulukların kalıntılarını inceleyerek dersler çıkartması ve ibret alması gibi sonuçlar ise ona yapılan tavsiyeler arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yolcu, Yol, Yolculuk Çeşitleri, Kolaylaştırmak, Vasiyet, Dua.

Abstract

Journey is one of the most important activities in human life. People travel throughout their lives as part of their lives. Journey is sometimes done with the intention of trade, sometimes for visiting and sometimes for traveling and having fun. On the other hand, there are also journeys made for spiritual reasons. Journeys such as journey of knowledge, pilgrimage, travels to spread the belief and visiting relatives are types of travel made for spiritual reasons.

Although traveling has a fun side, it is an activity that can lead to dangerous consequences. In other words, traveling is a financial and spiritual load. First of all, the passenger must be healthy and strong in terms of body, road safety and a guide who knows the way. In addition, there are dangers such as getting sick, having an accident, being attacked on his life or goods, being stuck in the place where they go and not being able to return. For this reason, in the Quran and sunnah of the St. Mohammed, some provisions were made to facilitate the life of a person traveling and some recommendations were made. For example, the ability of a traveler to shorten her prayers, combine two prayers, and postpone the obligatory Ramadan fast after the journey are facilitating provisions. The traveler is recommended to write a testament for the danger of death, pray before the journey, observe the creation and power of God by examining the places he visited and seen, and take lessons by studying the historical artifacts of past communities.

Keywords: Traveler, Road, Journey Types, Facility, Testamentary, Prayer.

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, , ORCID: 0000-0001-9634-4681, hikmet.gultekin@usak.edu.tr

GİRİŞ

Yol ve yolculuk, yaşamımız boyunca gündemimizi en fazla işgal eden kavramlardandır. Çünkü zorunlu ihtiyaçlarımızı karşılayabilmek, sosyal hayatımızı ve akrabalık ilişkilerimizi devam ettirebilmek, ticaret yapabilmek, ibadet etmek, yaratılışımızda var olan öğrenme ve merak duygusunu giderebilmek, gezmek, görmek ve eğlenmek için devamlı yolculuk yaparız, yapmak zorunda kalırız. Ancak şurası bir gerçektir ki yolculuğun birçok amacı dışında insanı bedenlen ve ruhen eğiten diğer bir yönü daha vardır. Yolculuklarda sabır ve tahammülü, zorluklarla baş edebilmenin yollarını, iktisadî, dostluğu, yardımlaşma ve dayanışmayı daha iyi öğrenir ve birbirimizi daha iyi tanıma fırsatı buluruz. Hayatta eksikliğini fark ettiğimiz, ders çıkarttığımız ve olgunlaşma yolunda bizi eğiten olayların çoğunu yolculuklarımızda yaşar, sahip olduğumuz nimetlerin değerini de daha iyi anlarız. Tekrarlanan yolculukların kazandırdığı deneyimler bile farklı olur. Hatta bazı deneyimlerimizi ancak yolculuklarımızda yaşayarak elde edebiliriz. Bu bağlamda Kur'an, Hz. Musa (as.) ile Hızır'ın çıktığı yolculuğu (Kehf 18/60-82) anlatarak yaşadığı deneyime dikkat çeker. İlim uğrunda birçok yolculuk yapan İmam Şafii'nin bir şiirinde dile getirdiği gibi yolculuk yapmayan su bozulur, yola çıkmayan aslan avlanamaz ve yandan ayrılıp yola çıkmayan ok asla hedefe ulaşamaz (eş-Şâfi'i, Muhammed b. İdris, ts., 25-26).

Yolculuk ikamet halinde rahatlıkla yapılabilen mutlak hareketimizi kısıtlar veya tamamen ortadan kaldırır. Bu sebeple hangi gerekçeyle olursa olsun yolculuğa çıkmak bazı sıkıntıları göğüslemeyi gerektirir. Bu yüzden ki Hz. Peygamber, "Yolculuk azaptan bir parçadır. Sizden birini yemesinden, içmesinden ve uyumasından alkoyar. İşi biten ailesine (evine) dönmekte acele etsin" buyurur (Buhârî, Umre, 19; Cihâd, 136; Et'ime, 30). Buhârî'nin hadisi üç ayrı yerde tekrar etmesinden anlaşılmaktadır ki o ister hac, ister cihat isterse ticaret için olsun yolculuğun bazı riskleri taşıdığına vurgu yapmak istemiştir.

Kur'an'ın indirildiği döneme ve coğrafyaya gidecek olursak yolculuk günümüzün şartlarıyla kıyaslanamayacak kadar zorluk ve tehlikeler ihtiva etmekteydi. Her şeyden önce uzun bir yolculuğa kendi başına çıkmak pek mümkün değildi. Çünkü yolları ve su kaynaklarını bilmek, kum fırtınalarının kapattığı patikaları bulmak, yol boyunca uğrak yerlerindeki kabile ve köy halkını tanımak, yol kesen, cinayet işleyen eşkiyadan korunmak ve daha pek çok zorlukların üstesinden gelmek gerekmekteydi. Bu sebeple ki Peygamber Efendimiz (as.) Hz. Ebû Bekir'le birlikte çıktığı hicret yolculuğunda bir rehber kiralamıştı. Bunun yanında Yolculuğun zorlukları insanların davranışlarına ve adetlerine etki etmekte hatta algı ve anlayışlarını bile değiştirebilmekteydi. Mesela ulaşım ve iletişim imkanları bu derece artmadan önce farklı memleketlerden olmak evlilikte küfüv (denklik) farkı olarak değerlendirilirdi. Çünkü yüzlerce kilometre uzağa gelin giden bir kızın anne babasını, akrabalarını ziyaret etmesi, düğün ve cenazelerine katılması pek mümkün değildi. Ayrıca çekirdek aile yapısına sahip olan bir toplum için aile fertlerinin birbirlerine yakın olmaları, tehlike ve zorluklar karşısında güç birliği yapmaları gerekmekteydi. Uzakta olmak bunların hepsinden uzak olmak demektir. Bu yüzden uzak illere gelin giden ve gurbette kalanlar için türküler söylenmiş, ağıtlar yakılmıştır.

Kur'an ve onu te'yiden Hz. Peygamber hac/umre, hicret, cihad/tebliğ, ziyaret, ticaret vb. amaçlarla yolculuk gerektiren bazı ibadet ve faaliyetler emretmiş veya tavsiye etmiştir. Bu ibadet ve faaliyetlerin yerine getirilebilmesi için özellikle sağlıklı olmak, yol ve maddi imkan bakımından güç yetirebilmek en önemli şartlardır. Yolculuğun burada saydığımız ve sayamadığımız sıkıntı ve tehlikeleri sebebiyledir ki Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetinde zorlukları göğüsleyebilme adına yolcunun işini kolaylaştırıcı bazı hükümler getirildiğini de görmekteyiz.

Günümüzde Helal Turizm adıyla ortaya çıkan, gezmek, görmek ve dinlenmek amacıyla yapılan bir yolculuk çeşidi daha vardır. Bu yolculuk türü yeni yerler görmek, yeni insanlar ve kültürler tanımak aynı zamanda eğlenmek, denizin ve doğanın tadını çıkartmak için helal yolların kullanıldığı her türlü yolculuğu kapsamakta ve daha çok özel firmalar tarafından organize edilmektedir. Şayet turizm kelimesinin içerdiği bazı olumsuzluklar görmezden gelinirse günümüzde hac ve umre gibi ibadetler bile bu kavramın içeriğine dahil edilebilir. Çünkü hac ve umre ibadetini organize eden firmaların çoğunluğu işin ibadet boyutundan ziyade ticaret boyutuyla ilgilenmektedirler. Ticarileşen, kalınacak otel, gezilecek yerler, ulaşım kolaylığı, ekonomik yönü vb. özellikleriyle pazarlanan her türlü faaliyet bu düşünceyi akla getirmektedir. Dini hassasiyet gerektiren yolculukları kapsayan Helal Turizm konusunda istatistiki verilerin analiz edildiği I. Uluslararası Helal Turizm Kongresi'nde "Müslüman seyahat pazarı değerinin 2014 yılında 145 milyar ABD dolarına ulaştığı ve dolaşım sağlayan 117 milyon Müslüman gezginin, tüm seyahat ekonomisinin % 10'unu oluşturduğu, 2020 yılı itibarıyla de 168 milyon Müslüman gezgine dolaşım sağlanmasının beklendiği ve yaklaşık 200 milyar ABD doları şeklinde tahmin edilen bir harcamayla Helal Turizm pazarının toplam

seyahat ekonomisinin % 11'ine çıkması beklendiği" belirtilmektedir (I. Uluslararası Helal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı, 2017, 2). Hayatımızın önemli bir bölümünü işgal eden bütün bu faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda Helal Turizm kapsamında yapılan her türlü aktivitede Kur'an ve sünnetin yolculuk konusundaki yaklaşımının ve yolcunun dikkat etmesi gereken usul ve adabın bilinmesi ve şirketler tarafından göz önünde bulundurulması da bu işin gerekli bir parçası haline gelmektedir.

1. KUR'ÂN'DA YOL VE YOLCULUK

Kur'an yeryüzünde farklı amaçlarla yolculuğa çıkmayı emir veya tavsiye etmiş aynı zamanda yolcuların işini kolaylaştırıcı hükümler de getirmiştir. Bu sebeple Kur'ân'da yol ve yolculuk manasına kullanılan kelimelerin ortaya konulması yol ve yolculuğun mahiyeti, adabı, faydası ve daha başka yönlerinin doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.1. Kur'ân'da Yol Anlamına Gelen Kelimeler:

Kur'ân'da yol manasına gelen kelimeler طریق/tarîk, سبيل/sebil, صراط/sırat ve شرعة/şir 'a kelimeleridir. En çok kullanılan kelimelere göz atacak olursak;

a. طريق/Tarîk:

Ta-ra-ka kökünden طريق "tarîk" (yol) kelimesi Kur'ân'da 11 defa geçmekte olup¹ üç farklı anlama kullanılmıştır (Dâmeğânî, 1983, 294): Cenab-ı Hak Musa'ya (a.s.) İsrailoğulları'na denizde kuru bir yol açmasını emrederken (Tâhâ 20/77) bilinen anlamıyla maddi olarak algıladığımız bir yola, Allah'ın üzerimizde yedi yol yarattığını ifade ederken (Mü'minîn 23/17) o günün insanların mahiyetini çok da kavrayamadığı sema katlarına ve insanların ayrı ayrı yollar tutmalarından bahsederken de (Cin 72/11) manevi bir yola, insanların çeşitli arzularla girdikleri doğru, yanlış yollara ve yaşam tarzlarına işaret etmektedir.

b. سبيل/Sebil:

Yol, açık ve ulu yol, düz yol (İbn Sîde, ts., 3/41; Ragıb el-İsfahani, ts., 326) manasına gelen سبيل "sebil", Kur'ân'da isim kalıbıyla toplamda 175 yerde geçmekte olup² siyak ve sibakına göre on dört farklı anlama kullanılmıştır. Ragıb el-İsfahânî, sebil kelimesinin hayır ya da şer olsun insanı hedefe ulaştıran şey anlamında kullanıldığını ifade etmektedir (Dâmeğânî, 1983, 228-230). Her insanın hedefi farklı olduğu gibi, bu hedeflere ulaştıran yollar da çok ve çeşitlidir. Kur'an'ın bu kelimeye yüklediği bazı anlamlar şunlardır:

1. Allah'a yolunda savaşarak (Bakara 2/190) veya malı Allah yolunda harcayarak (Bakara 2/195, 261) Allah'a itaat etmek,
2. "Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır" (Âl-i İmrân 3/97) ayetinde ulaşmak, varmak, kudret, güç yetirebilmek,
3. Sapan kimselerin çıkış yolu bulamayacağı (İsrâ 17/48; Furkân 25/9), zina ettiği şahitlerle belgelenen kadınların ölüncüye veya Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerinden dışarı çıkarılmaması (Nisâ 4/15)³ vb. ayetlerde çıkış yolu,
4. Gidilen yol (meslek), yapılan uygulama (Nisâ 4/22; İsrâ 17/32; Kasas 28/22),
5. Kişinin aleyhine bir yol, bir çözüm aramama, olması gerekenden daha ağır bir yaptırım uygulamama (Nisâ 4/34),
6. Mü'minlerin yolu (Nisâ 4/115), Rabbinin yolu (Nisâ 4/150)⁴ diye anlatılan İslam dini,
7. Hidayete duyulan arzu ve istek (Nisâ 4/88; Şûrâ 42/46),

¹ الطَّرِيقُ: Târik 86/1; Târik 86/2; طَرِيقٌ: Nisâ, 4/169; Ahkâf 46/30; طَرِيقًا: Nisâ 4/168; Tâhâ 20/77; طَرِيقَةً: Tâhâ 20/104; Cin 72/16; بِطَرِيقَتِكُمْ: Tâhâ 20/63; طَرِيقًا: Mu'minîn 23/17; Cin, 72/11.

² Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehras li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 341-344. سبيل şeklinde 116 yerde: Bakara 2/108, 154, 177, 190, 195, 215, 217, 218, 244, 246, 261, 262, 273; Âl-i İmrân 3/13, 75, 99, 146, 157, 167, 169; Nisâ 4/36, 43, 44, 74, 74, 75, 76, 76, 84, 89, 94, 95, 100, 115, 160, 167; Mâide 5/12, 54, 60, 77; En'âm 6/55, 116; A'râf 45, 86, 142, 146, 146; Enfâl 8/36, 41, 47, 60, 72, 74; Tevbe 9/19, 20, 34, 34, 38, 41, 60, 60, 81, 91, 93, 111, 120; Yûnus 10/89; Hüdâ 11/19; Ra'd 13/33; İbrâhîm 14/3; Hicr 15/76; Nahl 16/9, 88, 94, 125; İsrâ, 17/26; Hacc 22/9,25,58; Nûr 24/22; Furkân 25/17; Neml 27/24; Kasas 28/22; Ankebût 29/29, 38; Rûm 30/38; Lokmân 31/6, 15; Ahzâb 33/4; Sâd 38, 26, 26; Ğâfir 40/11, 29, 37, 38; Şûrâ 42/41, 42, 44, 46; Zuhruf 43/37; Muhammed 47/1, 4, 32, 34, 38; Hucurât 49/15; Hadid 57/10; Mücâdele 58/16; Haşr 59/7; Mümtehine 60/1; Saff 61/11; Münâfikûn 63/2; Müzzemmil 73/20; İnsân 76/3; Abese 80/20; السبيل: Ahzâb 33/67; سبيل şeklinde 29 yerde: Âl-i İmrân 3/97; Nisâ 4/15, 22, 34, 51, 88, 90, 98, 137, 141, 143, 150; A'râf 7/146, 146, 148; İsrâ 17/32, 42, 48, 72, 84, 110; Furkân, 25/9, 27, 34, 42, 44, 57; Müzzemmil 73/19; İnsân 76/ 29; سبيل: Yûnus 10/88; Ğâfir 40/7; سبيلنا: Ankebût 29/12; سبيله şeklinde 13 yerde: Mâide 5/35; En'âm 6/117, 153; Tevbe 9/9, 24; İbrâhîm 14/30; Nahl 16/125; Kehf 18/61, 63; Zümer 39/8; Necm 53/30; Saff 61/4; Kalem 68/7; سبيلهم: Tevbe 9/5; سبيلى: Âl-i İmrân 3/195; Yûsuf 12/108; Mümtehine 60/1; سبيل: Mâide 5/16; En'âm 6/153; سبيلًا: Nahl 16/69, 15; Tâhâ 20/53; Enbiyâ 21/31; Zuhruf, 43/10; Nûh 71/20; سبيلنا: İbrâhîm 14/16; Ankebût 29/69.

³ *Kâmûsu'l-Kur'ân*'ın kaynak olarak verdiğimiz baskısında ayette geçen سبيل (sebil) kelimesi sehven محررا (mahracen) olarak yazılmıştır.

⁴ Bu anlama kullanıldığı başka ayetler de vardır.

8. Allah, mü'minlerin aleyhine kâfirlere hiçbir yol vermeyecektir" (Nisâ 4/141) ayetinde hüccet, delil,

9. "Ancak gerçekten zayıf ve güçsüz olan, çaresiz kalan ve hicret etmeye yol bulamayan erkekler, kadınlar ve çocuklar başkadır" (Nisâ 4/98) ayetinde maddi anlamda üzerinde yürünen yol,

10. Doğru yoldan sapan kimselerden bahsedilirken (Mâide 5/60) veya istikamet üzere olmayı umarken (Kasas 28/22) hidayet yolu,

11. "Zulme uğradıktan sonra, kendini savunup hakkını alan kimseye (ceza vermek için) bir yol yoktur" (Şûrâ 42/41) ayetinde düşmanlık etmemek,

12. Rabbine ulaştırılan yolu tutmak manasına Allah'a itaat (Furkân 25/57; Müzzemmil 73/19; İnsân 76/29),

13. Peygamberler ilahi davete, tevhide insanları çağırırken (Yûsuf 12/108) din, tutulan yol,

14. "Kitap ehlinde öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana (eksiksiz) iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez. Bu da onların, "Ümmilere karşı (yaptıklarımızdan) bize vebal yoktur" demelerinden dolayıdır. Onlar, bile bile Allah'a karşı yalan söylerler" (Âl-i İmrân 3/75) ayetinde ve mazeretleri sebebiyle sefere katılmayanların sorumlu olmayacakları ifade edilirken (Tevbe 9/91) günah, vebal, sorumluluk

Kur'ân'da, السبيل "ibnû's-sebîl" (yol çocuğu) şeklinde kullanılan kavram ise, yolda kalmışlar anlamına gelmektedir. İyilik yapıp malı ihtiyaç sahipleriyle paylaşırken zekat ve sadaka verilebilecek kimseler arasında sayılan bu sınıf, yola çıkıp genellikle maddi sebeplerden dolayı yolculuğu tamamlayamayan kimseleri kapsamaktadır (Bakara 2/177, 215). Allah yolunda cihad etmek üzere yola çıkan, ilim öğrenmek için memleketinden uzaklaşan, farklı sebeplerden dolayı evini barkını terk etmek zorunda kalan ve mülteci olarak nitelendirilen kimseler de bu sınıf kapsamında değerlendirilir.

c. صراط /sırat

Yutmak ağızda kaybolmak manasına gelen masdardan türetilen sırat kelimesi, dosdoğru yol, açık yol, eğrilik bulunmayan düz ve engebesiz yol gibi manalara gelmektedir (Ragıb el-İsfahani, ts, 412; el-Ezheri, 1964, 12/329). Kur'an-ı Kerim'de farklı terkipler halinde sıfat-mevsuf ve hal-zü'l-hal⁵ şeklinde 33 yerde geçen kelime, dosdoğru yol anlamını taşımaktadır (Fatıha 1/6; En'âm 6/126). سواء veya سوي kelimeleriyle birlikte Kur'an'da 4 yerde (Sa'd 38/22; Meryem 19/43), farklı şekillerde de 9 yerde geçen kelimenin (Muhammed Fuâd Abdülbaki, 1987, 500-501) temel manası manevi anlamda tutulan, gidilen yoldur (Ege, 2004, 21-59).

1.2. Kur'ân'da Yolculuk Anlamına Gelen Kelimeler

a. سير/Seyr:

Kur'an'da سير "se-ye-ra" kökünden türetilme yirmi yedi kelime geçmektedir (Muhammed Fuâd Abdülbâki, 1987, 374). Bu kelimelerin bazıları fiil bazıları ise isim olarak kullanılmıştır. Dâmeğânî'nin beyanına göre bu kelime Kur'ân'da dördü fiil birisi isim olarak beş farklı anlama kullanılmıştır (Dâmeğânî, 1983, 257):

1. Karada ve denizde gezdirip dolaştırmak ve korumak (Yûnus 10/22),

2. Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya yapılan gece yolculuğu (İsrâ 17/1),

3. Yeryüzünde gezip dolaşarak yapılan yolculuk (Âl-i İmrân 3/137. Benzer ayetler için bk. En'âm 6/11; Yûsuf 12/109; Nahl 16/36; Hac 22/46; Neml 27/69; Kasas 28/29; Ankebût 29/20; Rûm 30/42; Gâfir 40/21, 82),

4. Yönelmek, gece gündüz güvenlik içinde dolaşmak (Sebe' 39/18),

5. Küçük nehir, es-Seriyu (السرى),⁶ Hz. Meryem için alt tarafta akıtılan dere (Meryem 19/24. bk. Dâmeğânî, 1983, 257).

b. سفر/Sefer:

Kur'ân'da سفر "se-fe-ra" kökünden سفر "sefer" kelimesi on iki defa geçmekte olup⁷ ev, köy, yolculuk konağı,⁸ kitaplar,⁹ yüzü sevinçten pırıl pırıl parlamak (Abese 80/38), sabah olunca etrafın aydınlanması

⁵ Durumu açıklanan fâ'il ya da mef'ûlün bih.

⁶ Bu kelime se-ye-ra kökünden değil, se-ra-ye kökünden gelmekle birlikte aynı harflerden oluştuğu için ed-Dâmeğânî se-ye-ra kökünden gelen kelimeler arasında zikretmiştir. Aynı harflerden oluşan kelimeler benzer manalara gelmektedir.

⁷ أسفر: Bakara 2/184, 185, 283; Nisâ 4/43; Mâide 5/6; أسفر: Kehf 18/62; أسفارا: Sebe' 34/19; أسفارا: Cum'a 62/5; أسفر: Müddessir 74/34; أسفارة: Abese 80/38; أسفر: Abese 80/15.

⁸ Sebe' 39/19; أسفر (sefer)'in cemi أسفار (esfâr) şeklinde.

(Müddessir 74/34) ve yolculuk (Bakara 2/184, 185, 283) şeklinde beş farklı anlama kullanılmıştır (Dâmeğâni, 1983, 238).

Yolculukla ilgili ayetlerden birisi oruç hakkındadır. “Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da **yolculukta olursa**, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar...” (Bakara 2/184. Kelimenin geçtiği diğer ayetler için bk. Bakara 2/185, 283) ayeti hastalar ve yolculara kolaylık sağlamaktadır.

Teyemmüm abdesti anlatılırken de “Eğer hasta olur veya **yolculukta bulunursanız...**” (Nisâ’ 4/43; Mâide 5/6) ifadeleriyle abdest veya gusül abdesti alması gerektiği halde hasta ve yolcu olup da suya ulaşma veya kullanma imkanı olmayan kimselere sağlanan kolaylıklara işaret edilmektedir.

Allah Teâla’nın, Tebük Seferine katılmayan münafıkların özelliklerine, “Eğer yakın bir dünya menfaati ve kolay bir **yolculuk** olsaydı, (sefere katılmayan münafıklar da) mutlaka sana uyarlardı...” (Tevbe 9/42) diyerek dikkat çekmesini ve Hz. Musa’nın Hızır’a hitaben, “Oradan uzaklaştıklarında Mûsâ beraberindeki gence, “Öğle yemeğimizi getir, bu **yolculuğumuzdan** dolayı çok yorgun düştük” (Kehf 18/62) demesini anlatan ayetlerde de bizzat yolculuk kastedilmektedir.

Türkçeye Arapçadan geçen ve yolculuk anlamına gelen sefer kelimesinin kullanıldığı manaları daha detaylı inceleyecek olursak;

(Se-fe-ra) kelimesi fiil olarak ayrılık, ayrılmak, gidermek, açmak, parlamak¹⁰, gizli olanı ortaya çıkarmak, süpürmek; isim olarak السفر (*es-seferu*), yol kat etmek, sabahın aydınlığı, güneş battıktan sonra gündüzden kalan aydınlık, güneş doğmak, evi süpürmek¹¹, yol gitmek, yolculuk yapmak gibi anlamlara gelmektedir. Misafire ikram edilen yemeğe السفرة (*es-sufratu*) denir.

Müfessirlerin söylediklerine göre السفرة (*esseferatu*), الكتبة (*el-ketebetü*) yani insanoğlunun günahlarını yazan melekler demektir. Tekili ise كتاب (*kâtib*) gibi سافر (*sâfir*) şeklindedir. *Kâtibe*, *sâfir* denildiği gibi çoğul olarak كتّاب (*küttâb/katiplere*), سفير *sifr* de denir. Çünkü manası bir şeyi beyan etmek açıklamak demektir. Sabahın şüphe duyulmayacak derecede aydınlanmış haline de اسفر الصبح (*esfera’s-subh/sabah aydınlandı*) denilmesi de buradandır. Hadiste geçen (أسفروا بالفجر فإيه اعظم للأجر), “Sabah namazını şafağın tam söktüğü (havanın aydınlanmaya başladığı) vakitte kılın ki bunun ecri daha büyüktür” ifadesiyle kastedilen de şüpheye mahal bırakmayan aydınlanmadır. Görenler bu fecrin, fecr-i sadık olduğunu bilir. Yine kadın yüzündeki örtüyü açtığında سفرة المرأة (*seferati’l-mer’etu*) denir ki aynı manayadır. سفرت بين القوم (*Sefertu beyne’l-kaumi*) diyen kişi de iki topluluğun arasını düzelttiğini/ıslah ettiğini ve aralarını düzeltmek için kalplerinde olan kapalı (sû-i zan, kin, intikam vb.) duyguları açtığını, açıklığa kavuşturduğunu kastetmektedir. Ebû Ubeyde’nin dediğine göre السفير (*es-Sefir*), insanların arasını düzeltken kişi manasına gelmektedir. Esmâî, السفير (*es-sefir*) kelimesinin arabulucu, elçi manasına geldiğini; İbnü’l-A’râbi’de sefer kelimesinin manasının fecr yerinin (herkes tarafından fark edilecek şekilde) ağarması manasına geldiğini söylemiştir (Ezherî, ts., 12/399).

Ahmed b. Hanbel’e الاسفار بالفجر (*el-isfâru bi’l-fecr/sabah aydınlatmak (sabah namazını hava ağarmaya başlayınca kılmak)* ne demektir diye sorulduğunda “Fecrin (Tan yerinin) şüphe duyulmayacak derecede aydınlanması manasına geldiğini söylemiştir. İshak da böyle söylemiştir ki bu İmam Şafii’nin de sözüdür aynı zamanda. Ayette geçen “وجوه يومئذ مسفرة / O gün bazı yüzler aydınlıktır” (Abese 80/38) **müsfirah** kelimesini Ferrâ *parlak, aydınlık* olarak açıklamıştır. Sabah aydınlanmış ve yüz de açılmış aydınlanmıştır. Üzerinde yemek yenen sofranın böyle isimlendirilmesi de üzerinde yemek yenildiğinde yayılmasındandır.

Yine سفير (*sufira*), كُنِين (*künise*) yani süpürmek manasınadır. Bu nedenle مكنسة (*miknese*) yani süpürgeye مسفرة (*misfera*) da denilir. Otun düşen yaprağına da سفير (*sefir*) denilir. Çünkü rüzgâr onu uçurmakta (yola çıkarmakta veya rengini değiştirmektedir). Bir kimse öldüğünde de سافر الرجل (*sâfera’r-racül*) adam yola çıktı denir, öldü manasına (Ezherî, ts., 12/401). Yola dayanıklı erkeğe رجل مسفر (*raculun misferun*), kadına da امرأة مسفرة (*imraetun misferatun*) denilir.

Yine Tehzîb müellifinin ifade ettiğine göre yolculuğa سفر (*sefer*) denmesinin sebebi, yolcunun yüzünde ve huyunda değişiklikler meydana getirmesi ve gizli olan hallerini ortaya çıkartması sebebiyledir. Misafirin (yolcunun) bu kelimeyle isimlendirilmesi de yüzündeki gizlilik maskesini açması (gizlediği huylarını ortaya çıkarması) ve mukim olanın ikametgâhını terk edince gerçek değerinin (gerçek yüzünün) ortaya çıkması sebebiyledir. Çünkü yolculuk durumunda kişinin nefsinde bulunan (dışa yansıtmadığı) gizli halleri ortaya çıkar (Ezherî, ts., 12/402).

⁹ Cum’a 62/5. سفير (*sifr*) kelimesinin çoğulu أسفار (*esfâr*) şeklinde, Abese 80/15.

¹⁰ Abese 80/38. (وجوه يومئذ مسفرة) Vucuhun yevmeizin musfirah (O gün birtakım yüzler vardır ki pırl pırl parlarlar); Müddessir 74/34. (والصبح إذا أسفر) vessubhi iza esfer (Aydınlandığında sabaha andolsun ki).

¹¹ es-Seferu, el-kenesu yani süpürmek (temizlemek) anlamındadır (سفر البيت وغيره إذا كنسه). Bir rivayete göre Hazreti Ömer Resulullah’ın yanına girmiş ve şöyle demiştir: Yâ Resulallah! Emretsen de şu ev süpürülüp (temizlense) (لو امرت بهذا البيت فسفر) (Zebîdî, 1973, 12/37).

c. ضرب فی/Darabe fi:

Kur'ân'da yolculuk yapmak anlamına kullanılan diğer bir kelime de ضرب فی "darabe fi" kelimesidir. Bu kelime Kur'ân'da dört farklı manaya kullanılmıştır: Yolculuk, el ile vurmak, vasfetmek (örnek vermek), açıklamak (Dâmeğâni, 1983, 288). Konumuzla alakalı olarak kelimenin yolculuk manasına kullanıldığı ayetler şunlardır:

"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, **yeryüzünde dolaşmaya** güç yetiremeyen fakirler içindir..." (Bakara 2/273).

"Ey iman edenler! Kardeşleri **sefere** veya savaşa çıktığında onlar hakkında, "Onlar bizim yanımızda olsalardı, ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi" diyen inkârcılar gibi olmayın..." (Âl-i İmrân 3/156).

"Ey iman edenler! Allah yolunda sefere çıktığınız zaman, gerekli araştırmayı yapın. Size selâm veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine (ganimete) göz dikerek, "Sen mü'min değilsin" demeyin. Allah katında pek çok ganimetler vardır..." (Nisâ 4/94).

"Yeryüzünde **sefere çıktığınız** vakit kâfirlerin size saldırmamasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır" (Nisâ 4/101).

"Ey iman edenler! Birinizin ölümü yaklaştığı zaman, vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adaletli iki kişidir. Yahut **seferde olup** da başınıza ölüm musibeti gelirse, sizin dışınızdan başka iki kişi şahitlik eder..." (Mâide 5/106).

d. هجر/Hecera:

Bu kelime Kur'ân'da türevleriyle beraber otuz iki defa geçmekte olup (Muhammed Fuâd Abdalbâki, 1987, 731) dört farklı anlama kullanılmıştır: Peygamber'e hakaret, yalnızlık/uzlet, yatakta yüzünü eşinden çevirmek, bir yerden başka bir yere gitmek (Dâmeğâni, 1983, 471). Bizim konumuz olan bir yere gitmek yani inanç ve yaşantı selameti için yolculuk yapmak anlamına kelimenin kullanıldığı bazı ayetler şunlardır:

"İman edenler, **hicret edenler**, Allah yolunda cihad edenler; şüphesiz bunlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" (Bakara 2/218).

"Rableri, onlara şu karşılığı verdi: "Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim. Sizler birbirinizdensiniz. **Hicret edenler**, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler, savaşanlar ve öldürülenlerin de andolsun, günahlarını elbette örteceğim. Allah katından bir mükâfat olmak üzere, onları içinden ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Mükâfatın en güzeli Allah katındadır" (Âl-i İmrân 3/195).

"İslâm'ı ilk önce kabul eden **muhâcirler** ve ensar ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır" (Tevbe 9/100).

"Kendilerine zulmetmekte iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: "Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)" Onlar da, "Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik" derler. Melekler, "Allah'ın arzı geniş değil miydi, orada **hicret etseydiniz ya!**" derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir" (Nisâ 4/97).

"Arzu ettiler ki kendilerinin küfre saptıkları gibi siz de sapasınız da beraber olasınız. Bu sebeple, onlar Allah yolunda **hicret edinceye kadar** içlerinden dost edinmeyin. Eğer bundan yüz çevirirlerse, onları yakalayın ve bulduğunuz yerde öldürün. Onlardan ne bir dost edinin, ne de bir yardımcı" (Nisâ 4/89).¹²

2. FARZ OLAN YOLCULUKLAR

2.1. Hac Yolculuğu

Hac sözlükte "kastetmek, yönelmek" anlamına gelen bir kelimedir. Fıkıh terimi olarak ise hac. "Mekke şehrindeki Kâbe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menâsiki yerine getirmek" demektir. Bunların hepsine birden hac töreni anlamında "menâsikü'l-hac" denir (Algül "vd.", 2010, 514). Bir yolculuğu gerektiren Hac ibadeti tavsiye değil, Müslümanlar için zorunlu bir emirdir. Bu emir de ayette şarta bağlanmıştır:

"Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. *Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.* Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır.)" (Âl-i İmrân 3/97).

¹² Konuyla ilgili başka ayetler için bkz. Nisâ 4/100; Enfâl 8/72, 74, 75; Tevbe 9/20, 100, 117; Nahl 16/41, 110; Nûr 24/22; Ankebût 29/26; Ahzâb 33/6, 50; Haşr 59/8, 9; Mümtehine 60/10.

Ayette geçen “Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi” ifadesiyle sağlık, yol güvenliği ve maddi imkanı olmak gibi anlamlara geldiği tefsirlerde açıklanmaktadır.

“İnsanları hacca çağır; yürüyerek veya binekler üstünde uzak yollardan sana gelsinler.” (Hacc 22/27).

“Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız...” (Bakara 2/196).

Hac ibadeti için ülkemizden her yıl yaklaşık seksen beş bin kişi hac mekanlarını ziyaret etmek için Suudi Arabistan’a yolculuk yapmaktadır. Bu yolculuğun maliyeti konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın resmi sitesinde¹³ 2019 yılı için belirlenen fiyatlar şöyledir:

2019 yılı için 1 kişilik ücret					
A. Oda tercihi konaklama	2 kişilik oda	20680 SAR	B. Otel tercihi konaklama	2 kişilik oda	25060-41850 SAR
	3 kişilik oda	17695 SAR		3 kişilik oda	21810-39150 SAR
	4 kişilik oda	15480 SAR		4 kişilik oda	

Suudi Arabistan riyalinin bu gün için yaklaşık 2.08 TL olduğu düşünülürse kişi başı en düşük hac maliyeti 32200 TL civarı tutmaktadır. Buna alınan hediyeler ve fazladan yapılan masraflar da eklendiğinde en düşük maliyet yaklaşık 35 bin TL tutarındadır. Ülkemizden 2021 yılında yaklaşık 82 bin kişinin hac ibadeti için yolculuk yapacağı düşünülürse toplam maliyet yaklaşık 2 milyar 870 milyon TL civarındadır. Her ülkeye göre maliyetler değişmekle birlikte İslam ülkelerinin tamamından gelenlerin sayısı yüzbinleri hatta milyonları bulmaktadır. Buna Suudi Arabistan halkından hac ibadeti için gelenleri de eklediğimizde sayı 4 milyonu aşmaktadır. Bu kalabalığın ekonomik olarak gideri de haliyle çok büyük bir meblağ tutmaktadır. Bu sebeple hac ibadeti Müslümanlar açısından ekonomik külfeti en yüksek olan ibadetlerden birisidir diyebiliriz.

2.2. Akriba Ziyareti (Sıla-i Rahim)

Bir kimsenin akrabalarıyla yakınlık ilişkisine göre alakasını kesmeden ziyaretleşmesi ve yardımlaşmasını ifade eden bir kavram olarak sila-i rahim Kur’an’da ve hadislerde emredilmektedir. Ancak şu kadar var ki günümüzde akrabaların farklı illerde hatta yurt dışında yaşadıkları göz önünde bulundurulursa bu emri yerine getirmenin de ciddi bir maddi külfeti bulunmaktadır. Şu ayetlerde akriba ziyareti yani sila-i rahim ve yardımlaşmak her Müslümana emredilmektedir:

“Onlar, Allah’ın riâyet edilmesini emrettiği haklara riâyet eden,¹⁴ Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır” (Ra’d 13/21).

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarınızı koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir” (Nisâ 4/1).

“Allah’a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozanlar, Allah’ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya; işte lânet onlara, yurdun kötüsü (cehennem) de onlardır” (Ra’d 13/25).

“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor” (Nahl 16/90).

“Bir zamanlar biz İsrâiloğulları’ndan, “Yalnız Allah’a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin” diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz” (Bakara 2/83).

“Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma” (İsra 17/26).

Hz. Peygamber’in sünnetinin icra ettiği fonksiyonlardan birisi de Kur’an’ı teyit etmektir. Birçok hadis Kur’an ayetleriyle aynı manaya vurgu yapmakta veya ayetin ne anlama geldiği konusunda açıklayıcı bir ifade içermektedir. Bu ayetlerin açıklaması diyebileceğimiz bazı hadisler de şöyledir:

¹³http://hacumre.gov.tr/PDF_DOSYALARI/HAC/2019_HAC/2019_HAC_TERCIH_TURLERI_VE_FIYATLARI.pdf.

¹⁴ Allah’ın riayet edilmesini emrettiği hak, akriba ziyareti olarak açıklanmaktadır.

“Akrabasıyla ilgisini kesen kimse cennete giremez” (Buhârî, Edeb, 11; Müslim, Birr, 18, 19).

“Ey insanlar! Selâmı yayın, yemek yedin, sıla-i rahim yapın, insanlar uyurken (gece) namaz kılın, selamete cennete girersiniz” (İbn Mâce, Et’ime, 1; Dârimî, Salât, 156; İsti’zân, 4).

“Kim rızkının bolllaştırılmasını yahut ecelinin geciktirilmesini arzu ederse, akraba ile irtibatını sürdürsün” (Buhârî, Edeb, 12; Müslim, Birr, 20).

“Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa, misafirine ikramda bulunsun. Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa, akraba ile irtibatını sürdürsün ...” (Buhârî, Edeb, 85).

“Akrabalık, Arş'ta asılı olup şöyle der: Kim ki beni gözetirse, Allah da onu gözetir; kim benimle irtibatı keserse, Allah da onunla irtibatı kessin” (Müslim, Birr, 17).

Bu ayet ve hadisler uzaklarda da olsalar akraba ziyaretlerini Müslüman kişinin üzerine yüklemekte ve zorunlu kılmaktadırlar. Modern dönemlerde ulaşım ve haberleşme imkanlarının kolaylaşmasıyla birlikte insanlar gerek geçim, gerek evlilik, gerekse başka sebeplerle farklı şehirlere hatta farklı ülkelere eskiye oranla daha fazla yerleşebilmektedirler. Bu durumda bayramlarda da olsa yolculuklar kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu yolculuklar haliyle Müslüman kişinin üzerine zaman zaman ciddi bir gider yüklemektedir.

“Arkadaş ve Akraba Ziyareti (AAZ) Turizmi Üzerine Kavramsal Bir İnceleme” başlığıyla yayınlanan makalede¹⁵ aktarılan 2015 TÜİK verilerine göre (s. 54) yurt dışından akraba ve arkadaş ziyareti için Türkiye'ye gelenlerin sayısı, sıla-i rahimin maddi boyutu hakkında bize ipucu verebilir:

Tablo 1: Türkiye'ye Gelen AAZ Turistlerinin Yıllara Göre Dağılımı (2003-2015)

Yıllar	Yabancı	Yerli (Yurtdışında yaşayan vatandaşlar)	Toplam
2009	2.825.952	2.554.834	5.380.786
2010	2.761.521	2.433.269	5.194.790
2011	3.332.705	2.726.082	6.058.787
2012	2.624.016	2.812.723	5.436.739
2013	2.947.476	2.810.585	5.757.757
2014	3.022.614	2.956.401	5.979.016
2015 (I, II ve III. dönem)	2.463.081	2.420.843	4.883.924

Arkadaş ve akraba ziyareti, Türkiye'ye gelen yerli (yurtdışında yaşayan vatandaşlar) ve yabancı turistler için de seyahatin önemli etkenlerinden biri olarak görülmektedir. TÜİK verilerine göre Türkiye'ye giriş yapanların seyahat amaçlarında gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetlerden sonra arkadaş ve akraba ziyareti etkili olmaktadır. TÜRSAB (2015: 7) verilerine göre ise Türkiye'deki arkadaş ve akraba ziyareti (AAZ) turizmi pazarında Alman vatandaşları baskın bir etkiye sahip olmakta ve Alman vatandaşların %14'ü Türkiye'deki arkadaş veya akrabalarının evlerinde konaklamaktadır. (Ayazlar, 2016, 54).

2.3. Hicret Yolculuğu

Hicret, yaşadığı yeri yani memleketini veya ülkesini terk edip başka yerlere göç etmektir. İnsanı yaşadığı yerden ayrılmak zorunda bırakan şartlar farklı olabilir. Ancak burada bahsettiğimiz zorunlu hicret Hz. Peygamber zamanında vuku bulan bir emirdir. Müslümanlar İslam'ı yaşayabilecekleri bir yer aramaktayken önce bazıları Mekke'den Habeşistan'a hicret ettiler. İkinci Akabe Biatı'ndan sonra Hz. Peygamber Müslümanları Medine'ye yönlendirdi. Kur'an'da hicret konusunda şöyle buyrulmaktadır:

“Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah'a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah'a düşer. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir” (Nisâ 4/100).

Burada bahsedilen hicret Mekke'nin fethedilmesiyle birlikte bitmiştir. Mekke'nin fethinden sonra hicret etmek ve Kur'an'da övülen muhacirlerden olmaya özenenler olmuş ve hicret etmek üzere Hz. Peygamber'e biat etmek istemişlerdir. Ancak Hz. Peygamber “Fetihten sonra hicret yoktur” buyurarak bu işin bittiğini belirtmiştir. Bununla birlikte İslam'ı seçen ve doğup yaşadığı yerde inandığı dinin gereklerini yerine getirmesi mümkün olmayan kimselerin hicret etmeleri de Hz. Peygamber zamanındaki hicretle benzerlik arz

¹⁵ Ayazlar, Reyhan Arslan, 2016, 53-70.

etmektedir. Hayatında dini değerlere uygun olarak yaptığı küçük değişiklikler sebebiyle bu türlü baskılara maruz kalanlar olduğuna da şahit olmaktayız. Bu durumda kalan kişinin başka bir şehre veya mahalleye göç etmesini de küçük hicret olarak isimlendirebiliriz. Çünkü niyet olarak benzer bir davranıştır. Bazen bu durumda kişinin oturduğu evini ve işini kaybetmesi, büyük bir maddi külfet veya yaptırımla karşı karşıya kalması da söz konusu olabilmektedir.

2.4. Cihad/Tebliğ Yolculuğu

Arapça'da "güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkanları kullanmak" manasındaki "cehd" kökünden türeyen cihad, İslami literatürde "dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslam'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek" şeklindeki genel ve kapsamlı anlamı yanında fıkıh terimi olarak daha çok Müslüman olmayanlarla savaş, tasavvufta ise nefsi emmâreyi yenme çabası için kullanılmıştır. Cihad Kur'ân-ı Kerim'de isim olarak dört, bundan türeyen fiil şeklinde yirmi dört yerde geçmektedir. Cihad eden mücahid ise iki ayette zikredilmiştir. Bu ayetlerin bir kısmında cihad kelimesinden doğrudan savaşın kastedildiği anlaşılmakta, bir kısmından da cihad "Allah'ın rızasına uygun bir şekilde yaşama çabası" şeklinde özetlenebilecek olan genel anlamıyla geçmektedir" (Özel, 1993, 7/527). Cihad Allah'ın dinini cihana duyurmak ve yaymak, zulme karşı kalkan olmak, dinin, vatanın ve milletin bekası için düşmana karşı mücadele etmek için ortaya konulan her türlü çaba olarak anlaşılmalıdır. Sebepsiz yere veya Allah rızasına uygun olmayacak amaçlarla farklı inançtan olan insanların yaşadığı ülkelere savaş ilan etmek ve insanları sonu olmayan bir felakete sürüklemek cihad değildir. Diğer bir ifadeyle her savaş cihad olmadığı gibi cihad sadece savaşmaktan ibaret de değildir. Sözlü ve fiili her türlü uğraş ve mücadele cihad kavramına girmektedir. Savaşmak cihadın son aşamasıdır. Bununla birlikte savaşmak, gerekli olduğunda din, vatan ve Müslüman halk için bir insanın gösterebileceği en büyük fedakârlık ve çabadır. Çünkü savaşmak sahip olduğu en değerli şeyi yani hayatını ortaya koymak, canını feda etmektir. Allah rızası için, düşmanları karşısında Müslümanlara ve vatanlarına hizmet edebilmek adına ilimi ve teknolojik çabalar, yine aynı uğurda hizmet eden dernekler, yardım kuruluşları gibi sivil toplum örgütlerinin hepsi cihadın bir parçası olabilirler. Günümüzde düzenli orduların gideri devlet bütçesinden karşılanmaktadır. Bununla birlikte cihad kapsamında değerlendirilebilecek her türlü faaliyeti desteklemek fert olarak her Müslüman için bir yükümlülüktür.

Cihadi emreden ayetlerden bazıları şunlardır:

"Ey iman edenler! Kardeşleri sefere veya savaşa çıktığında onlar hakkında, "Onlar bizim yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi" diyen inkarcılar gibi olmayın. Allah bunu (bu düşüncüyü) onların kalplerine bir hasret (yarası) olarak koydu. Allah yaşatır ve öldürür. Allah, yaptıklarınızı görmektedir" (Âl-i İmrân 3/156).

"Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır" (Mâide 5/101).

"Ey iman edenler! Allah yolunda sefere çıktığınız zaman, gerekli araştırmayı yapın. Size selâm veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine (ganimete) göz dikerek, "Sen mü'min değilsin" demeyin. Allah katında pek çok ganimetler vardır. Daha önce siz de öyle idiniz de Allah size lütufta bulundu (müslüman oldunuz). Onun için iyice araştırın. Çünkü Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır" (Nisâ 4/94).

"Ey İman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Siz onlara sevgi gösteriyorsunuz. Hâlbuki onlar size gelen hakkı inkâr ettiler. Rabbiniz olan Allah'a inandınız diye Resûlü ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar. Eğer rızamı kazanmak üzere benim yolumda cihad etmek için çıktysanız (böyle yapmayın). Onlara gizlice sevgi besliyorsunuz. Oysa ben sizin gizlediğinizi de, açığa vurduğunuzu da bilirim. Sizden kim bunu yaparsa mutlaka doğru yoldan sapmıştır" (Mümtehine 60/1).

Peygamberimizin yaşadığı dönemde Medine'de düzenli ordu yoktu. Arap yarımadasında yaşayanlar arasında da bu anlayışın bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Çünkü Araplar arasında birlik ve tek devlet anlayışı olmayıp her kabile bulunduğu yerde kendi hükmünü sürmekte, kendi hukukunu icra etmekteydi. O gün için tüm kabileleri tek bir lider etrafında birleştiren kişi Peygamber Efendimizdir. Devletin düzenli geliri olmadığı için o dönemde cihad için hazırlık yapıldığında giderler kısmen devlet imkanlarıyla karşılanırsa bile maddi külfetin büyük kısmı Müslümanların üzerindedir. Her Müslüman savaş hazırlığını yapmak, savaş aletlerini ve binitini bulmak durumundaydı. Bu durum her bir Müslümana maddi olarak bir külfet yüklemektedir. Günümüzde durum farklı olup her devletin düzenli bir ordusu bulunmaktadır. Devletler ordularının bütçesini ve savaş hazırlıklarını hazineinden karşılamak durumundadırlar. Bu işin ekonomik boyutu ise son derece büyüktür. Cihad sorumluluğunun getirdiği maddi yük devletin ve ordunun büyüklüğüne göre değişiklik arz edebilir. Ancak Kur'an'da "Onlara

(düşmana) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın" (Enfâl 8/60) buyrulduğuna göre bu dünya standartlarında bir hazırlığı gerekli kılmaktadır. Türkiye'nin barış ortamında askeri (Savunma Bakanlığı) bütçesinin yaklaşık 100 milyar TL'den daha fazla olduğu düşünülürse durum daha iyi anlaşılabilir. Devletin ve Müslümanların bu işten kaçınmaları da söz konusu değildir. Çünkü bir hadiste de ifade edildiği üzere cihad kıyamete kadar bakidir.

3. FARZ OLMAYAN YOLCULUKLAR

Bu türlü yolculukların emir kipiyle ifade edilmiş olması fert fert her Müslümanı kapsayan bir emir değil bazıları farz-ı kifaye bazıları da tavsiye niteliğindedir:

3.1. İlim Öğrenmek İçin Yolculuk

İlim yolculuğu denince akla ilk gelen Hatib el-Bağdâdî'nin (463/1071) "*er-Rihle fi talebi'l-hadîs*" isimli eseridir. Hatib bu ederinde sahabe veya tabiinden bazılarının ilim uğrunda, bir hadisi veya bir meseleyi sormak ya da hadisin isnadını âli yapabilmek için şehirlerarası yolculuklar yapan pek çok kimsenin öyküsünü bizlere aktarmaktadır.¹⁶ Hatib'in rivayet ettiği ilim yolculuklarından birisi de Hz. Mûsâ'nın bilmediklerini bilen bir kulun (Hızır) yanına ulaşmak için yaptığı yolculuktur. Kur'an'da Kehf Suresi'nde anlatılan (Kehf 18/60-82) bu kıssadan bir peygamberin bile vakıf olamadığı çok sayıda bilgi olduğu, bilmediğini öğrenmek isteyen peygamber bile olsa o bilgiye ulaşmak için yolculuk yapıp emek harcamak ve zahmet çekmek zorunda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ilim öğrenmek her insanın aynı seviyede yapabileceği kadar kolay olmadığı gibi buna gerek de yoktur. Kur'an'da "(Ne var ki) mü'minlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar" (Tevbe 9/122) buyrulurken buna işaret edilmektedir. Ayrıca toplum sadece ilim adamlarıyla hayatını devam ettiremez. Ekmekçi, sütçü, kasap, çiftçi, işçi asker, polis ve her bir meslek sahibi yerine göre önemli görevler ifa etmektedir. Nasıl ki bir binayı yaparken sadece taş yetmez, harç, demir, ağaç, metre, şakul ve daha başka şeylere de ihtiyaç duyulur ve hiç birisi diğerinin işini yapamaz ise ilim adamları da böyledir. Dini ilimler yerinde, tabii ilimler de kendi yerinde gerekli ve önemlidirler. Dini ilimlerle depremlerin sebepleri ve alınması gereken önlemler belirlenemeyeceği gibi, savaşta depremlerin sebepleri ve alınması gereken önlemleri anlatarak askerlere moral verilemez.

Kur'an ve sünnet yolculuğun gaflet üzere sadece eğlenmek, israf ve zaman öldürmek için yapılmasını onaylamaz. Müslüman hayatın her safhasını öğrenmek, öğretmek, üretmek ve faydalı olmak gibi ulvi gayeler uğrunda değerlendirdiği zaman Kur'an ve sünnete uymuş olur. Bu nedenle ister akraba ziyareti ister ticaret isterse ibadet kastıyla yolculuk yapılsın, gidilen yerlerdeki tabii güzellikleri ve insana sunulmuş nimetleri görmek, yaratılışın ve yeniden dirilişin gözlemine yapmak, ilâhî kudretin eserlerini müşahade etmek gerekir. Doğayı bir laboratuvar olarak kullanıp gözlem yapmak, suları, madenleri, hayvanları ve coğrafi şartları inceleyerek insanlığın ve tabiatın faydasına olan bilimsel verilere ulaşmak da Kur'an'ın emirleri arasında yer almaktadır: "De ki: "Yeryüzünde dolaşın da Allah'ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığını bakın. Sonra Allah (aynı şekilde) sonraki yaratmayı da yapacaktır. (Kıyametten sonra her şeyi tekrar yaratacaktır) Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter" (Ankebût 29/20). "Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur" (Hac 22/46) ayetleri bu söylenenlerin delilleri arasında olduğu gibi Hz. Peygamber'in şu sözünü de bu manayı kapsayacak şekilde yorumlamak mümkündür: "İlim öğrenmek için (yolculuğa) çıkan kişi dönünceye kadar Allah yolundadır" (Tirmizî, İlim, 2).

3.2. İbret Almak ve Ders Çıkartmak İçin Yolculuk

Emir kipiyle yapılan tavsiye niteliğinde bir başka yolculuk da geçmişten ve geçmiş toplulukların başına gelenlerden ibret almak için yapılan yolculuktur.

"Kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nasıl olduğuna bakmak ve daha güçlü ve daha üstün eserler bırakan toplulukların hataları, isyan ve inkarcılıkları sebebiyle helak olduklarını görmek" (Mü'min 40/21)¹⁷ inanan insanı dünya hayatında daha duyarlı hale getirmektedir. Ayette inkarcılara hitaben zikredilen "Görmezler mi?" ifadesinden anlaşılan önemli diğer bir husus ise vahye inanmayanları ikna etmek için kevnî ayetlerden örnekler gösterilmesi gerektiğidir. Yani görmediğime inanmam diyen insanlara gezip görmek ve yeryüzündeki güzellikleri, yaratmaya nasıl başladığını, doğadaki sürekliliği ve

¹⁶ Hatib el-Bağdâdî, 1975, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, by.

¹⁷ Benzer ayetler için bk. Taha 20/128; Ankebût 29/19-20; Muhammed 47/10.

değişiklikleri görerek tefekkür etmek ve geçmişin kalıntılarından ibret almak tavsiye edilmektedir. Yeryüzünde dolaşan insan devasa dağları, ucu bucağı olmayan denizleri, ağaçları kökünden evleri temelinden söken kasırgaları ve dağ misali dalgaların gücünü görecektir bu muazzam yapının banisi olmadan meydana gelemeceğini; yeryüzünde bir tarafın kışı ve adeta ölümü yaşarken diğer tarafın baharı ve adeta yeniden dirilişi yaşadığını fark edecektir. “Akıl sahipleri” olarak nitelendirilen kimseler, bakıp gördüklerinden ibret alan ve önceki nesillerin düştükleri maddi ve manevi hatalara düşmekten uzak duran kimselerdir (Taha 20/128).

Bu konuda şu ayetleri de burada zikretmek uygun olacaktır:

“Sizden önce(ki milletlerin başından) nice olaylar gelip geçmiştir. Yeryüzünde gezin dolaşın da yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu bir görün” (Âl-i İmrân 3/137).

“De ki: “Yeryüzünde gezin dolaşın da (Peygamberleri) yalanlayanların sonu nasıl olmuş bir görün” (En’âm 6/11).

“Andolsun biz, her ümmete, “Allah’a kulluk edin, tâğûttan kaçının” diye peygamber gönderdik. Allah, onlardan kimini doğru yola iletti; onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu. Şimdi yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların sonunun ne olduğunu görün” (Nahl 16/36).

“Yurtlarında dolaşıp durdukları, kendilerinden önceki nice nesilleri helâk etmiş olmamız, onları doğru yola iletmedi mi? Şüphesiz bunda akıl sahipleri için ibretler vardır” (Tâhâ 20/128).

3.3. Sağlık Amacıyla Yolculuk

Kur’ân’da Eyyûb Peygamber’in yakalandığı hastalıktan kurtuluşunun yılanılan ve içilen bir su ile olduğuna işaret edilmektedir: “Ayağını yere vur! İşte yikanacak ve içilecek soğuk bir su (dedik)” (Sâd 38/42). Bazı kaynaklarda Hz. Ömer’in sözü (Abdürrezzak, 1403, 7/168), bazı kaynaklarda merfû olarak geçen, “Yolculuk yapın sıhhat bulun” (Kudâî, 1986, 1/364) şeklindeki rivayet de yolculuğun sağlık yönüne işaret etmektedir.¹⁸

Bu ayet ve rivayetten şu anlaşılmaktadır ki sağlık için yolculuk yapılması Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sünnetinde tavsiye edilmektedir. Bu tavsiyenin sağlık alanında uzman olan kişilerin rehberliğinde olması gerektiğini söylemeye de gerek yoktur. Bununla birlikte Türkiye’de bazı bölgelerde sağlık turizmi diyebileceğimiz, deniz, kaplıca ve şifalı sular için yapılan yolculuklar da vardır. Helal Turizm adı verilen sektörü de bir yönüyle bu başlık altında değerlendirmek mümkündür. Çünkü bu sektör işini daha çok deniz kenarı ve kaplıca bölgelerinde inşa olunan otel ve ticari kuruluşlar üzerinden yürütmekte olup ekonomik boyutu da azımsanamayacak kadar yüksektir. Otel veya Kaplıcalarda orta seviyede bir günlük konaklama bedelinin 100 TL’nin üstünde olduğu ve binlerce otel ve tesis bulunduğu göz önünde bulundurulursa konunun ekonomik değeri daha iyi anlaşılabilir. Uluslararası seyahat hareketlerinde özellikle de Helâl Turizm kapsamındaki seyahatlerde dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Thomson Reuters ve Dinar Standart (2016)’ın yayınlamış olduğu rapora göre Helâl Turizm pazarı harcamaları 2015 yılında 151 milyar dolar büyüklüğüne ulaşmıştır. 2021 yılında pazar büyüklüğünün 243 milyar dolara ulaşması beklenmektedir. 2014 yılında Sudi Arabistan 19,2 milyar dolar, Birleşik Arap Emirlikleri 15,1 milyar dolar ve Katar 11,7 milyar dolar ile Helâl Turizm pazarında en fazla turizm harcaması yapan ülkelerdir (Hacıoğlu “vd.”, 2017, 120).

3.4. Ticari Yolculuk

Bu konuda “Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz” (Cuma 62/10) ayeti ibadetleri aksatmadan yakın mesafelerde yapılan ticari faaliyetlere işaret etmektedir. “Kureyş’in kışın (Yemen’e) ve yazın (Şam’a) yaptığı yolculuklar” (Kureyş 106/1-4), Sebe halkının oluşturdukları kentler arasında güvenli bir şekilde gidilip geline yolların bulunması” (Sebe’ 34/18) ile ilgili ayetlerde ise ticaret yapılan merkezlerden bahsedilmektedir. Bu ayetlerde, ticari yolculuklarda güvenli yollar ve ticaret merkezlerinin önemine, ticaretin insanlara sağladığı ekonomik faydalara ve bütün bunların Allah’ın nimetlerinden olduğuna işaret edilmektedir.

Tarım, ticaret ve avcılık insanların eski zamanlardan bu yana geçim ve kazanç amacıyla yaptıkları en yaygın mesleklerdir. Bu konuların üçüne de Kur’ân’da değinilmiş ve bazı kurallar konulmuştur. Ticaret kelimesinin Kur’ân’da 9 yerde, satmak manasına gelen bey’ kelimesinin 7 yerde, satın almak manasına gelen şirâ-ıştirâ kelimesinin türevleriyle 25 yerde geçtiği düşünülürse konunun boyutu anlaşılabilir. Ticaret yolculuğu konusunda Kur’ân’da geçen bazı ayetler şunlardır.

¹⁸ Elbâni rivayeti münker olarak değerlendirmekte, Abdürrezzak’ın naklettiği gibi Hz. Ömer’in rivayeti olarak kabul etmenin daha doğru olduğunu ancak bu rivayette de Tavsus’la İbn Ömer arasında isnadda bir kopukluk bulunduğunu söylemektedir. Elbâni, 1412, 1/121 (nr. 255).

Bu hadise göre istihare yapan kişi dua neticesinde kastettiği işle alakalı olarak kalbine doğan baskın kanaate yönelir ve hakkında hayırlı olanın da o olduğunu düşünür. Kalbinde baskın kanaat belirmeyen kişi bu işi yedi sefere kadar tekrarlar. Hadisin metninde istihare duası sonrasında uyumak ve görülen rüyaya göre yön belirlemekten bahsedilmemektedir.

4.2. Yol Arkadaşı Bulmak

Bir hadiste Peygamberimizin tek başına yolculuğa çıkmayı yasakladığı rivayet edilmektedir. Bunun tecrübeye dayalı sebepleri vardır. Tek başına yolculuk yapan eşkiya veya yırtıcı hayvan saldırılarına daha açıktır. Ayrıca hastalık, kaza vb. sebepler de tek başına yolculuk yapmanın tehlikelerindedir. Hz. Peygamber döneminde yol, işaret ve emniyet açısından imkanların günümüzle kıyaslanamayacak kadar sınırlı olması bu uyarıyı daha da önemli hale getirmektedir. Tek kişi şayet uçakla gününbirlik yolculuk yapmıyorsa veya işi gereği bir zorunluluk değilse toplu taşıma araçlarını tercih etmelidir. Turizm şirketlerinin düzenlediği turları tercih etmek de mantıklı bir yoldur. Özel aracıyla yola çıkanların ise aile fertleri veya arkadaşlarından birilerini yanına alması temkin ve tedbir adına daha isabetli bir yoldur. Bu konuda şu rivayetleri zikredebiliriz:

Resûlullah bir adamın yalnız başına yolculuk yapmasını ve bir yerde tek başına geceyi geçirmesini yasakladı (İbn Ebî Şeybe, 2008, 8/568) ve şöyle buyurdu: “Hiçbir kişi tek başına yolculuk yapmasın ve bir evde tek başına uyumasın” (Abdurrezzâk, 1983, 10/431). “Şayet insanlar tek başına olmanın kötülüğü (zararları) hakkında benim bildiklerimi bilselerdi hiçbir binitli gece tek başına yürümez (yolculuk yapmazdı)” (Tirmizî, Cihâd, 4; İbn Ebî Şeybe, 2008, 8/568).

“Hz. Ömer yalnız yolculuğa çıkılmasını hoş görmedi ve şöyle dedi: Ne dersiniz şayet (yolda) ölse onu kimden soracağım?” (Abdurrezzâk, 1983, 10/431).

“Resûlullah bir kişinin tek başına yolculuk yaptığını gördü ve bu şeytan(dandır) dedi. Sonra iki adam gördü, iki şeytan dedi. Daha sonra üç adam gördü, sustu ve şöyle dedi: (İşte bu) kervan/topluluktur” (Abdurrezzâk, 1983, 10/431).

“Bir binitli bir şeytan; iki binitli iki şeytan; üç binitli ise topluluk/kervandır” (Tirmizî, Cihâd, 4).

Hatîb el-Bağdâdî'nin senediyle naklettiği bir rivayete göre Peygamberimiz Hufâf b. Nüdbe isimli sahabeyle şu tavsiyede bulunmuştur: “يا خفاف ابغ الرفيق قبل الطريق فان عرض لك أمر نصرك وإن احتجت إليه رفدك” “Ey Hufâf yola çıkmadan arkadaş edin. Bir işin olursa yardım eder, bir şeye ihtiyaç duyarsan sana verir” (Hatîb el-Bağdâdî, 1996, 2/351 (nr. 1773); Aclûnî, 1/179 (nr. 531)).²⁰ Yine senedi zayıf olarak değerlendirilen bir başka rivayette de şöyle geçmektedir: “التمس الرفيق قبل الطريق والجار قبل شري الدار” “Yola çıkmadan arkadaş, ev almadan komşu bul” (İsbehânî, 1987, 274).

4.3. Yolculuğa Çıkma Vakti

“Peygamber (sa.) Perşembe günü yolculuğa çıkmayı diğer günlere tercih ederdi” (Buhârî, Cihâd, 103; Ebû Dâvûd, Cihad, 84). Perşembe günü haricinde yolculuğa çıktığı pek vuku bulan bir hadise değildi. Tebük Gazvesine de Perşembe günü çıkmıştır” (Buhârî, Cihâd, 103).

Buna mukabil Cuma günü Cuma namazı sebebiyle yola çıkmayı mekruh gören âlimler de olmuştur. Ancak rivayetlerden daha sağlam olanlara bakıldığında bunu her durumda yasaklayan kesin ifadeler olmadığı görülmektedir:

İbn Abbas'ın rivayet ettiğine göre Resûlullah, Abdullah b. Revâha'yı bir seriyye ile cihada göndermişti ve günlerden cumaya denk gelmişti. Abdullah arkadaşlarından geri kaldı ve “Resûlullah'ın arkasında Cuma namazı kılacağım daha sonra da arkadaşlarıma yetişirim” dedi. Hz. Peygamber onu gördü ve şöyle dedi: Seni arkadaşlarıyla gitmekten ne alıkoymdu? O da: Ya Resulallah seninle Cuma namazı kılmak istedim, daha sonra arkadaşlarıma yetişeceğim. Bunun üzerine Resûlullah buyurdu ki: Şayet dünyada olan her şeyi infak etseydin yine de onlarla birlikte gitmekteki sevabı elde edemezdin” (Tirmizî, Cuma, 28).²¹

“Hz. Ömer üzerinde yolculuk alameti olan bir adam gördü. Adamın bu gün Cuma olmasaydı yola çıkardım dediğini işitince dedi ki: Yola çık, çünkü Cuma seni seferden alıkoymaz” (Şevkânî, 2005, 4/293).

Cuma günü yola çıkmanın hoş olmadığına dair “Kim ikamet ettiği yerden Cuma günü sefere çıkacak olursa iki meleği ona beddua ederler. Yolculuğunda ona (melekler tarafından) arkadaşlık edilmez. İhtiyacı durumunda

²⁰ Hadis senedi itibariyle zayıf olarak değerlendirilmiştir. bk. Sehâvî, 1985, 1/152 (nr. 163); Elbânî, 1992, 6/197 (nr. 2675).

²¹ Tirmizî hadisi yalnızca bu vecihden bildiğini söylemektedir. Hadisin ravisi Hakem, Miksem'den nakletmektedir ki Şu'be'nin dediğine göre Hakem, Miksem'den toplamda beş hadis işitmiştir ve bu rivayet onlar arasında yoktur. Hadisin senedinde Haccâc b. Ertah teferrüt etmiş olup alimlerin çoğu onu da zayıf olmakla eleştirmişlerdir. Ancak Irakî rivayet hakkında, “Şu'be'nin söylediği bu hadisi etkilemez” demektedir. Hadis senedi ve manası itibariyle sahihtir. Çünkü cihat, cemaatle Cuma ve diğer namazları kılmaktan, cihat konusunda Resûlullah'ın emrine uymak da cemaatle ona uymaktan daha üstündür (Şevkânî, 2005, 4/292-293).

da ona yardım edilmez”, “Kim Cuma günü sefere çıkarsa melekler arkadaşlık edilmemesi için ona beddua ederler” şeklinde rivayetler varsa da âlimler birinci hadisin senedinde bulunan ravi Hüseyin b. Ulvân sebebiyle uydurma olduğunu söylemişlerdir. İkinci hadisin senedinde de İbn Lehî’ a vardır ki o da eleştirilen ravilerdendir (Şevkânî, 2005, 4/264).

4.4. Erken Davranmak

Yolculuğa erken çıkmak Peygamberimizin tavsiyelerindedir. Bu konuda “Allahım, Ümmetimin erkenciliğini bereketli kıl” (İbn Mâce, Ticâret, 41) şeklinde bir rivayet olmakla birlikte şu hadis bize Hz. Peygamber’in tavrını daha net göstermektedir:

“Allah Resûlü bir ordu veya seriyye göndereceği zaman, gündüzün evvelinde gönderirdi. Ümmetine seferin bereketinin erken vakitte olması için dua ederdi” (Ebû Dâvûd, Cihad, 78; Tirmizî, Büyû, 6).

4.5. Yolcu İçin Dua Etmek Veya Ondan Dua İstemek

Yolcuya dua etmek Peygamberimizin bize öğrettiği örfümüzde karşılığı olan güzel sünnetlerdendir. Peygamberimiz yolculuğa çıkanlara şu şekilde dua ederdi: “أَسْتَوِدُّعُ اللَّهَ دِينِكَ وَأَمَانَتِكَ وَخَوَاتِيمَ عَمَلِكَ” “Senin dinini, (geride bıraktığın) emanetini ve işlerinin sonunu (hayırla tamamlaması için) Allah’a emanet ederim” (Ebû Dâvûd, Cihad, 73; Tirmizî, Da’avât, 43; İbn Mâce, Cihad, 24).

Başka bir rivayette Peygamberimiz kendisinden dua isteyen birisine de şu tavsiyede bulunmuştur: “Sana Allah’ın emir ve yasaklarına riayet etmeni ve her yüksek yere çıkarken tekbir getirmeni tavsiye ederim.” Adam ayrılıp gittikten sonra da şöyle demiştir: “اللهم اظو له البعيد وهوون عليه السفر” “Allahım, Uzağı ona kısalt ve bu yolculuğunu kolaylaştır” (Tirmizî, Da’avât, 45; İbn Mâce, Cihad, 8).

Bir başka rivayette sefere çıkma üzere birisi Peygamberimizin yanına gelip “sefere çıkmak istiyorum, bana azık ver (nasihat ve dua et)” dediğinde ona şöyle dua ettiği nakledilmektedir: “Allah takvayı sana azık eylesin.” Adam artır deyince, “Günahlarını affetsin”, adam yine artır deyince, “Nerede olursan ol hayrı sana kolaylaştırsın” diye dua etmiştir (Tirmizî, Da’avât, 44; Dârimî, İsti’zân, 41).

Şayet bu yolcu hac veya umre için gidiyorsa onun yolculuğunun kolay geçmesi, ibadetinin kabul olunması ve hayırla gidip hayırla memleketine dönmesi için dua etmek gerektiği gibi ondan dua istemek de gerekir. Çünkü hac için yola çıkan kişinin duasının kabul olunacağı umulur. Bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Üç dua vardır ki kabul olunur: Misafirın (yolcunun) duası, mazlumun duası ve babanın duası” (Tirmizî, Da’avât, 46). Peygamberimiz bu sebeple hac/umre niyetiyle yola çıkan Hz. Ömer’den şu sözlerle dua istemiştir:

“Ey kardeşim! Bizi de duandan unutma.” Hz. Ömer dünyada hiçbir söze bu kadar sevinmediğini söylemiştir (Ebû Dâvûd, Vitir, 23; Tirmizî, Da’avât, 109; İbn Mâce, Menâsik, 5, 35; Beyhakî, 2003, 5/251).

Bir genç Resûlullah’a gelerek hacca gitmek istediğini söylemiş, Resûlullah da onu uğurlamak için yanında yürümüş ve şöyle dua etmiştir: “يا غلام زدك الله التقوى ووجهك في الخير وكفاك الهم” “Ey oğul! Allah takvayı sana azık yapsın, seni hayra yöneltsin ve üzüntülerinde sana kâfi gelip yardımcı olsun.” O genç dönüşte tekrar Resûlullah’ın yanına uğradığında ise şöyle dua etmiştir: “يا غلام قبل حجك وكفر ذنبك وأخلف نفقتك” “Allah hakkını kabul eylesin, günahlarını affeylesin ve harcadığın nafakamı iade etsin” (Taberânî, 1983, 12/292 (nr. 13151)).

Hacdan dönen kişiler için Peygamberimizden nakledilen bir diğer dua şudur: “اللهم اغفر للحاج ولمن” “Allahım, Bu hacıyı ve onun affını istediği kişileri bağışla” (Beyhakî, 2003, 5/261; Hâkim, ts., 1/441).

İbn Ömer ise hacdan dönene şöyle dua ederdi: “أعظم الله أجرک - أو عظم أجرک - وتقبل نسکک ، وأخلف لك نفقتک” “Allah ecrini bol eylesin, ibadetini kabul etsin ve harcadığın nafakamı yerine koysun” (Abdurrezzâk, 1983, 5/168).

Bu rivayetlerden anlaşılan şudur: Her nereye olursa olsun meşru bir amaç için yolculuğa çıkan kişi akraba ve tanıdıklarıyla görüşmeli, helalleşmeli, veda etmeli ve onlardan dua istemelidir. Yolculuğa çıkan kişi için bütün akraba ve arkadaşları münasip bir şekilde dua edip hayır tavsiye etmelidir. Yolculuk dönüşü ise ev halkının, akraba ve arkadaşlarının o kişiyi ziyaret etmeleri, tebrik etmeleri, gelişine memnun olduklarını ifade etmeleri de yine yolculuk adabları arasında sayılabilir.

4.6. Yola Çıkmadan İki Rekat Namaz Kılmak

Yolculuğa başlarken iki rekat namaz kılmak müstehaptır. İbn Ebî Şeybe’nin naklettiği bir rivayette şöyle buyrulmuştur: “Hiç kimse sefere çıkacağına kılacağı iki rekat namazdan daha hayırlı bir şeyi ailesine bırakmamıştır” (İbn Ebî Şeybe, 2008, 2/460 (nr. 4919))²². Bu ve benzeri durumlarda kılınan iki rekat namazın birinci rekatında Fatihâ’dan sonra Kâfirûn suresini, ikinci rekatta da İhlas suresini okumak adet haline gelmiştir.

²² Bu rivayet isnadında Mut’im b. Mikdâm’ın tabiidinden rivayet etmesi sebebiyle munkatı’ olarak değerlendirilmiştir. İbn Ebî Şeybe, 2008, 2/260 (Muhakkik Ebû Muhammed Usâme b. İbrahim b. Muhammed’in dipnotu).

4.7. Yolculuğa Dua İle Başlamak

Peygamberimiz gerek evinden çıkarken gerekse yolculuğa başlarken çeşitli dualar yapmıştır. Bu duaların özeti Allah'ı hatırlamak, ona sığınmak ve ondan yardım istemek şeklinde hülasa edilebilir. Kaynaklarda geçen şu duaları burada zikredebiliriz:

“بِسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ مِنْ أَنْ نَزَلَّ أَوْ نُضَلَّ أَوْ نَظَلَّمَ أَوْ نُجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيْنَا” “Allah'ın adı ile başlarım, ben Allah'a tevekkül ettim. Allahum, Zillete ve dalalete düşürülmemizden, başkasına zulmetmekten ve zulme uğramaktan, cehaletten ve cehalete uğramaktan sana sığınırız” (Tirmizi, Da'avat, 35; İbn Mâce, Dua, 18).²³

Hadisin Ebû Dâvûd rivayetinin metni ise şöyledir:

“اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَضَلَّ أَوْ أَضِلَّ أَوْ أَزِلَّ أَوْ أَزَلَّ أَوْ أَظْلِمَ أَوْ أَظْلَمَ أَوْ أَجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيَّ” “Allahum, Dalalete düşmekten ve düşürülmekten, ayağımın kaymasından veya kaydırılmasından, zulmetmekten ve zulme uğramaktan, cehalete (düşmek)ten ve cehalete uğramaktan sana sığınırım” (Ebû Dâvûd, Edeb, 112).

İbn Mâce Resûlullah'ın evinden çıkarken şöyle dua ettiğini nakletmektedir:

“بِسْمِ اللَّهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ التَّكْلَانِ عَلَى اللَّهِ” “Allah'ın adı ile güç ve kuvvet ancak Allah'ın yardımıyla. Güvenmek ancak Allah'a olur” (İbn Mâce, Dua, 18).²⁴

Ebu Hureyre'den nakledilen bir rivayette de şöyle buyrulmaktadır:

“İnsan evinin kapısından çıkarken yanında onu koruyan iki melek vardır. Şayet Allah'ın adıyla derse iki melek “hidayet olundun” derler. Eğer güç ve kuvvet ancak Allah'ın yardımıyla derse melekler “korundun” derler. Şayet Allah'a tevekkül ettim derse melekler ona “kifayet olundun” derler (Ebû Dâvûd, Edeb, 112; İbn Mâce, Dua, 18).

Abdullah b. Sercis ve daha başka sahabilerden rivayet edilen bir habere göre Resûlullah yolculuğa çıkarken yolculuğun sıkıntısından, kötü bir manzara ile karşılaşmaktan, dönüşte aile ve malına isabet eden bir bela ile karşılaşmaktan Allah'a sığındı (Müslim, Hac, 75; İbn Mâce, Dua, 20). İbn Ömer'in tabiinden talebelerine öğrettiğine göre Peygamberimizin yolculuk için çıkacağında binitine bindiğinde yaptığı duası da şöyledir:

“أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ إِذَا اسْتَوَى عَلَى بَعِيرِهِ خَارِجًا إِلَى سَفَرٍ كَبَّرَ ثَلَاثًا ثُمَّ قَالَ «سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ وَإِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْأَلُكَ فِي سَفَرِنَا هَذَا الْبِرَّ وَالتَّقْوَى وَمِنَ الْعَمَلِ مَا تَرْضَى اللَّهُمَّ هَوِّنْ عَلَيْنَا سَفَرِنَا هَذَا وَاطْوِ عَنَّا بُعْدَهُ اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ وَالْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ السَّفَرِ وَكَآبَةِ الْمُنْظَرِ وَسُوءِ الْمُنْقَلَبِ فِي الْمَالِ وَالْأَهْلِ» وَإِذَا رَجَعَ قَالَهُنَّ. وَزَادَ فِيهِنَّ «أَيُّونَ تَابِينُونَ عَابِدُونَ لِرَبِّنَا حَامِدُونَ».

“Resûlullah bir yolculuğa çıkmak üzere devesine bindiğinde üç kere tekbir getirir sonra da şöyle derdi: Bunları bizim hizmetimize veren Allah'ı tesbih ederim. (Allah hizmetimize vermese) biz bunlara güç yetiremezdik. Şüphesiz ki biz ancak Rabbimize dönüp gidicileriz (Zuhruf 43/13-14). Allahım, bu yolculuğumuzda senden iyilik, takva ve razı olduğun amelleri yapabilmeyi isteriz. Allahım, yolculuğumuzu kolaylaştır, yolun uzunluğunu (eziyetini) dürüp kısalt. Allahım, yolculukta sahibimiz (koruyucumuz), ailemizi bıraktığımız halifemiz (vekilimiz) sensin. Allahım, yolculuğun sıkıntısından, mal ve aile konusunda sıkıntı verici bir akıbet ve kötü dönüşten sana sığınırım. Döneceği zaman da bu duayı yapar ve şunu ilave ederdi: Bizler Rabbimize dönen, tövbe eden, Rabbimize ibadet ve hamd edenleriz” (Müslim, Hac, 75; Ebû Dâvûd, Cihad, 73).

Ebû Dâvûd'un rivayetinde şu ilave de bulunmaktadır: “وَكَانَ النَّبِيُّ ﷺ - وَجُبُوشُهُ إِذَا عَلُوا الشَّيَا كَبَّرُوا وَإِذَا هَبَطُوا” “Peygamber ve ordusu tepelere çıktıklarında (yüksek yerlerden geçerken) tekbir getirir (Allahu ekber der), aşağıya doğru inerken de tesbih ederler (subhânallah derlerdi). Daha sonra namaz da bu şekil üzere oldu” (Ebû Dâvûd, Cihad, 71).

Yine Ebû Dâvûd'un Ebû Hureyre'den yaptığı bir başka rivayete göre Peygamberimiz yola çıkacağında şöyle derdi: “اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ وَالْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ السَّفَرِ وَكَآبَةِ الْمُنْقَلَبِ وَسُوءِ الْمُنْظَرِ فِي الْمَالِ وَالْأَهْلِ وَالْأَرْضِ وَهَوْنِ عَلَيْنَا السَّفَرَ” “Allahım, yolculukta sahibimiz (koruyucumuz), ailemizi bıraktığımız halifemiz (vekilimiz) sensin. Allahım, yolculuğun sıkıntısından, mal ve aile konusunda sıkıntı verici bir akıbet ve kötü dönüşten sana sığınırım. Allahım, yeryüzünü bizim için dür (kısalt) ve bu yolculuğu bize kolaylaştır” (Ebû Dâvûd, Cihad, 71).

²³ Hadis metni Tirmizi'ye ait olup Tirmizi tarafından hasen-sahih olarak değerlendirilmektedir.

²⁴ Nâsiruddîn Elbânî hadisin senedini zayıf olarak değerlendirmektedir.

Yola çıkan kişinin her türlü kaza ve ölüm riskine karşı akraba ve arkadaşlarıyla görüşüp helalleşmesi, onlardan dua istemesi, bir vasiyet yazarak borçları ve ölüm sonrası tavsiyeleri konusunda akrabalarını yazılı veya sözlü olarak haberdar etmesi gibi uygulamalar da Kur'an ve sünnetin tavsiyeleri arasında yer almaktadır.

Yola çıkan kişinin iki rekat namaz kılması, kendisini, ailesini ve malını korumasını Allah'tan isteyip dua etmesi, evinden çıkarken, aracına binince, uğradığı mekânlarda, bir kaza veya bela ile karşılaştığında Allah'a sığınması ve ondan yardım istemesi, evine dönünce de iki rekat namaz kılıp kendisini salimen evine ve ailesine ulaştırdığı için Allah'a hamdedip şükretmesi de Hz. Peygamber'in sünnetlerdendir.

Yolcu haram bir işi yapmak gibi kötü bir niyetle yola çıkmamalı ve başkalarının hakkına da girmemelidir. Yolculuk esnasında başkalarına yardım etmeli, Allah'ın yarattığı nimetleri ve güzellikleri karşısında şükretmeli, geçmiş toplulukların kalıntılarını gördüğünde ibret almalıdır. Yolculuk/seyahat bu gibi Kur'anî ve nebevî emir ve tavsiyelere uyularak yapıldığı zaman sadece dünyanın tadının çıkartıldığı veya zahmet çekilen bir gezi olmaktan çıkmakta ve maddî yönü olduğu kadar manevî yönü de olan bir amele dönüşmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrazzâk, Ebû Bekr b. Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfî' el-Humeyrî el-Yemânî es-San'ânî (1403). *el-Musannef*. Beyrût: Mektebü'l-İslâmiyye.
- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed (1351). *Keşfu'l-hafâ*. Kâhire: Mektebetü'l-kudsî.
- Ahmed b. Hanbel (1995). *Müsned*. Kâhire: Dâru'l-hadîs.
- Algül, Hüseyin "vd." (2010). *İlmihal I*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ayazlar, Reyhan Arslan (2016). Arkadaş ve Akraba Ziyareti (AAZ) Turizmi Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Turizm ve Araştırma Dergisi*, C. 5, S. 1, s. 53-70.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Horâsânî, Ebû Bekr el-Beyhakî (2003). *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye.
- Birinci Uluslararası Helal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı: <https://www.halaltourismcongress.com/1IHTC/wp-content/uploads/2017/12/1.-IHTC-Bildiri-Kitab%C4%B1.pdf>. (Erişim tarihi: 24.11.2020)
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdillâh el-Buhârî el-Cu'fî (1422). *el-Câmiu's-Sahîh*. Dâru tavki'n-necâd.
- Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed (1983). *Kâmûsu'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mes'ud b. en-Nu'mân b. Dînâr el-Bağdâdî (2004). *Sünen*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fadl b. Behrâm b. Abdissamed ed-Dârimî et-Temîmî es-Semerkandî (2000). *es-Sünen*. Suûdî Arabistan: Dâru'l-muğnî.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Hac 2019 Fiyat Listesi: http://hacumre.gov.tr/PDF_DOSYALARI/HAC/2019_HAC/2019_HAC_TERICI_TURLERI_VE_FIYATLARI.pdf. (Erişim tarihi: 24.11.2020)
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî (ts.). *es-Sünen*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Ebû Muhammed, Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-İsbehânî (1987). *Kitâbü'l-emsâl fi'l-hadîsi'n-nebeviyyi*. Bombay: Dâru's-selefiyye.
- Ege, Ramazan (2004). Tarîk, Sebîl, Sırât ve Şîr'a Kelimelerinin Arap Dili Açısından Mukayeseli Anlamları ve Kur'an-ı Kerim'de kullanılışları. *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XIX, s. 21-59.
- Elbânî, Nâsirüddîn (1412). *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-dâife ve'l-Mevdûa*. Riyad: Dâru'l-meârif.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ts.). *Tehzîbü'l-luğa*. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye.
- Hacıoğlu, N. vd. (2017). Türkiye'nin Helâl Turizm Pazarındaki Yeri: Akdeniz Destinasyonlarıyla Karşılaştırmalı Bir Analiz. I. Uluslararası Helal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı.
- Hâkim, en-Nisâbü'rî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ts.). *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Beyrût: Dâru'l-mârif.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (1996). *el-Câmî li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm b. Osmân b. Hestî el-Absî (2008). *el-Musannef*. Kâhire: el-Fârûk el-hadîse.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ts.). *es-Sünen*. Dâru İhyâi kütübî'l-Arabiyye.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Ail b. İsmail el-Endelüsî (ts.). *el-Muhassas*. Beyrût: Lecnetü İhyâi't-Türasi'l-'Arabi
- İsbehânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân (1987). *Kitâbü'l-emsâl fi'l-hadîsi'n-nebeviyyi*. Bombay: Dâru's-selefiyye.

- Kudâi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (1407/1986). *Müsnedü's-Şihâb*. Beyrut: Müessesetu'r-risâle.
- Mâlik b. Enes (ts.). *el-Muvatta'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye.
- Muhammed Fuâd Abdalbâki (1987). *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Çağrı yayınları.
- Müslim, İbnu'l-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (ts.). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Nesâi, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî (1986). *el-Müctebâ mine's-Sünen*. Halep: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye.
- Özel, Ahmet (1993). *Cihad. DİA. (7/527)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ragıb el-İsfahani (ts.). *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'ân*. Beyrut: by.
- Sehâvî, Şemsüddîn (1405/1985). *el-Mekâsidü'l-hasene*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî.
- Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs (ts.). *el-Cevheru'n-nefis fi şî'ri'l-İmam Muhammed b. İdrîs (Dîvânu'l-İmami's-Şâfi'î)*. Kâhire: Mektebetu İbn Sînâ.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî el-Yemenî (2005). *Neylü'l-evtâr*. Riyad: Dâru İbn Kayyim.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Matîr el-Lahmî eş-Şâmî (1994). *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevra b. Mûsâ b. ed-Dahhâk (Ebû İsâ et-Tirmizî) (1975). *es-Sünen*. Mısır: Mustafâ Elbâbî el-Halebî matbaası.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî (1393/1973). *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt.